

Історія науки та техніки

В. В. Гоцуляк

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНИХ ЗНАТЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. І ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Аналізується стан історичних знань в Україні другої половини XVIII ст. Особливу увагу приділено світлодаїному характеру філософської думки Г. Сковороди.

Ключові слова: історичні знання, українська історична думка, українська історіографія, Г. Сковорода

Новітні перетворення у суспільстві та способі мислення вимагають глибшого розуміння минулого стану історичних знань, зокрема періоду, коли з'явилася велична постать, яка на довгі роки стала для українців зразком філософського мислення. Такою постаттю є Г. Сковорода (1722–1794) – видатний український філософ і поет. Актуальність звернення до його творчості посилюється ще й доцільністю осмислення стану історичної науки у другій половині XVIII ст. Як відомо, ця доба характеризується зміною напрямів і впливів на стан духовного життя українського суспільства. Вони посилюються також й завдяки діяльності Г. Сковороди, як виразника ідей гуманізму і просвітництва. Одночасно історичне письменство також набуло наукових форм щодо дослідження минулого України [1, 174]. З огляду на це, метою статті є аналіз надбань історіографії та стану історичних знань другої половини XVIII ст. та вплив на них спадщини Г. Сковороди.

Спадщина Г. Сковороди привертає увагу багатьох дослідників. Серед учених, які займалися вивченням творчості мислителя, вагомий внесок належить Д. Багалію, М. Петрову, Д. Чижевському, П. Попову, Л. Махновцю та ін. Існували спроби проаналізувати існуючу на той час дореволюційну, вітчизняну і зарубіжну літературу, присвячену Г. Сковороді [2, 3–20]. Проте, означена вище проблема дотепер у такій постановці не розглядалася. Хоча за умов сучасної незалежної України опубліковано чимало робіт, присвячених життю, історичним умовам, формуванню світогляду, філософії, суспільно-політичним і просвітницьким поглядам мислителя. Не раз увагу науковців приковував широкий спектр таких проблем, як творчість Г. Сковороди в історико-філософському контексті; філософсько-світоглядні аспекти його творчості; педагогічна спадщина Г. Сковороди; його творчість у контексті української і світової літератури; дослідження спадщини Г. Сковороди в діаспорі і за рубезжем тощо. На 2002 р. бібліографічний показник скворородинознавства сягнув 2203 позиції [3, 30]. До цього списку варто додати навчальну літературу як для шкіл, так і для вузів. Не оминула своєю увагою творчість Г. Сковороди й історіографічна думка, у тому числі дидактична. Серед авторів навчальних видань варто назвати підручник М. Марченка, у якому, хоча й з позиції пануючої в середині 1950-х рр. методології, спостерігається намагання об'єктивно дослідити внесок Г. Сковороди у розвиток історико-філософської

думки [4, 45–46]. Новітніми підходами, пов'язаними з усуненням ідеологічної залежності минулої методологічної традиції, відрізняються нариси щодо видатного філософа у курсі лекцій Я. Калакура [5, 135–136] та посібника з української історіографії, авторства І. Колесник [1, 151–154].

У сучасних підручниках з історіографії стверджується про те, що витoki української історичної думки сягають дохристиянських часів, коли у свідомості праукраїнців побутували найпростіші, нерідко примітивні уявлення у вигляді міфів, легенд, переказів, інших жанрів усної творчості, запам'ятовування подій і фактів, їх усної передачі [5, 36]. Водночас перший період української історичної думки вони, і зокрема Я. Калакура, пов'язують з княжою та добою Литовської держави. На його переконання, тогочасні мислителі та літописці не тільки зафіксували яскраві сторінки усної історії, але й в хронологічній послідовності виклали найважливіші історичні події. Прикметно, що літописці були обізнані з античною історичною думкою, а русько-візантійські політичні, культурні та духовні зв'язки сприяли поширенню на теренах України-Руси еллінської історіографічної традиції [5, 36].

Вчений переконаний, що винятково важливу роль у формуванні суспільної історичної свідомості відіграло християнство, яке принесло нові духовні цінності бачення світу, людського життя, поділу історичного процесу на дохристиянські та християнські часи (нову та стару ери). Подальші судження сягають усвідомлення значення формування української народності утвердження української ідентичності, що також стимулювало розвиток знань про минуле українців, їхню самобутність і відмінність. Характерною рисою зазначених історіографічних сюжетів є визнання потужного впливу західноєвропейської культури та історії на історичну свідомість українців упродовж XV–XVII ст.

Все це підтверджує еволюційний розвиток української історичної думки і на наступному етапі, що охоплює козацько-гетьманські часи, ознаками якого стали розвиток братств, колегій, діяльність учених Острозької та Києво-Могилянської академії. Це помітно впливало на розвиток історичних знань, зокрема на формування козацької історіографії та сприяло студіюванню історії у системі тогочасної освіти [5, 37].

Я. Калакура та І. Колесник відводять важливе місце просвітницькій діяльності Львівського, Луцького, Київського та інших братств, друкарень, діячів церков, що вплинуло на зростання загальної культури українського народу, створення полемічної літератури. Показним для розуміння цього періоду є акцентування уваги на тому, що твори І. Вишенського, М. Смотрицького, Ф. Прокоповича та ін. мали не тільки теологічну, а й історичну спрямованість [6, 37]. Остання стала ознакою нових форм усної творчості, інтермедій, народних дум. Набули поширення і такі різновиди фіксації історичних подій, як щоденники, козацьке літописання, мемуаристика. Вершиною української історичної думки

цієї доби стали літописи Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка, в яких описується Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, а її патетика поєднана з утвердженням ідеї нескореності українців.

Ми приєднуємося до переконання Я. Калакури, що генератором історико-філософського осмислення сучасності, в органічному зв'язку з історичним минулим і підготовки професійних істориків стала Києво-Могилянська академія. Праці її професорів і вихованців – П. Могили, Ф. Прокоповича, І. Гізеля, С. Яворського та ін., – окреслили нове розуміння історії, надовго визначили провідні напрями розвитку історичних знань, їх гуманізацію. Однією з найпопулярніших історичних книг XVII ст. був «Синопис», який перекладався грецькою та латинськими мовами і понад століття служив підручником з історії. В історичній думці початку XVIII ст. дедалі рельєфніше заявили про себе автономістські, антипольські, антитурецькі настрої, що віддзеркалювало особливості національно-визвольних змагань українців [5, 127].

Суттєвим для осягнення характерних рис української історіографії XVIII ст. є твердження, що це був рубіжний етап, ознаками якого були: поява нових філософських та політичних ідей, трансформація козацького в історичне літописання з появою рис наукового осмислення подій і їхніх наслідків, створення перших праць історичного характеру, зародження археографічної діяльності, початок колекціонування і публікації джерел. Визначальною тенденцією цього етапу розвитку української історичної думки стало утвердження в ній етико-гуманістичного напрямку, що значною мірою було пов'язане зі стилем бароко та просвітництвом. Суспільний ідеал, обстоюваний такими просвітниками, як Г. Сковорода, Г. Кониський, В. Рубан, Г. Полетика та ін. – це возвеличення освіченої людини, любові до мудрості, благородство серця, реалізація здібностей шляхом освіти і самопізнання [5, 153].

На розвиток історичних знань суттєво вплинуло наростання національно-визвольного руху, поширення автономістських настроїв, особливо через виступ І. Мазепи на боці Карла XII (1708 р.). Проте, подібна спрямованість української історичної думки наштовхнулася на рішучий спротив великодержавницької ідеології російської історіографії, яка офіційно підтримувалася політикою імперського уряду. У процесі національно-визвольного руху на Правобережжі, гайдамацьких повстань і Коліївщини посилювались антипольські настрої в суспільній свідомості, посилювалося розуміння того, що ні Росія, ні Річ Посполита не можуть захистити інтереси України [5, 153–154].

Представники провідної верстви Гетьманщини в другій половині XVIII ст. намагалися врятувати своє привілейоване становище у економічного життя, жертвуючи політичними правами. Однак було б несправедливо не зазначити, що серед цієї верстви, глибоко перейнятої становим егоїзмом, знайшлися люди, які могли глянути на становище краю ширше, ніж з вузько станових інтересів і стати на захист інтересів народу, використовуючи як зброю письменницьке перо та прокладаючи шлях історичній літературі як засобу громадянського поступу. Серед них був і Г. Сковорода.

Щодо подвижницької діяльності Григорія Савовича, то, на нашу думку, вона органічно вписувалася у тодішню епоху, коли науково формувалися історико-філософські знання. Він був серед тих активних виразників почувань, які служили протестом проти знищення самобутніх форм українського життя. Г. Сковорода бачив перед собою образ руїни власної державності та був одним з тих, хто давав про збереження історичної

традиції й пам'яті про кращі часи рідного краю. Так, українська історична традиція подала руку новим ідеям, які приходили із Заходу: народності, політичної свободи, соціальної рівності та справедливості. У цих впливах, їх прищепленні та творчій адаптації на українському ґрунті слід шукати зародки та дозрівання наукового таланту Г. Сковороди. Саме тоді, коли російський уряд винищував рештки Української автономії, в її суспільстві прокинувся особливий інтерес до власної історії. Відтак, справедливим є висновок Д. Дорошенка, що «можна вважати це явище характерним для тих епох в житті поневолених націй, коли вони, під загрозою знищення історичного укладу їхнього життя, з боку сильніших сусідів, немов ще дужче відчувають вагу власної історичної традиції і обертаючи свої погляди назад, в глиб минулого, стараються саме в цій минувшині знайти моральну опору, правну підставу й сили для відстоювання своїх громадських і національних ідеалів» [6, 6].

Г. Сковорода – виходець із козацького середовища, який мав серед нащадків гетьманів і полковників, українських інтелектуалів, був носієм і творцем наукових знань, у тому числі історичних. Усі ці процеси потужно впливали на розвиток історичної науки, роблячи їм соціальний виклик, а з іншого боку, вони стимулювали зростання національної свідомості, прискорювали українське відродження. Історико-філософська традиція, підважена патріотичними почуттями й осяяна ліберально-демократичними ідеями свого віку, прислужилася для національного українського відродження, яке знайшло на межі XVIII–XIX ст. потужне джерело свого посилення, через звернення до дослідження народного побуту, мови, поезії, музичної, пісенної творчості та фольклору. І на цьому етапі передувало саме Григорій Савич, будучи не лише етнографом, краєзнавцем, збирачем пісенної творчості, але й чудовим співаком і виконавцем фольклорних творів.

Сучасна історико-філософська практика, спрямована на аргументоване доведення того, що феномен барокового мислення українського просвітництва, його гуманістичної сутності найбільш яскраво відтворила саме просвітницька діяльність і творча спадщина вихованця Київської академії, видатного філософа – Г. Сковороди. Українська історіографія, на думку Я. Калакури, з усією ясністю завдячує йому за возвеличення людини, аргументацію її здатності пізнати світ, минуле та сучасне, за переклади творів Цицерона, Плутарха, Овідія тощо. Філософія для Г. Сковороди – це любов до мудрості, яка скеровує людину до тієї мети, щоб дати життя духу. Якщо суспільство не створює людям умов для виявлення і розвитку їхніх природних здібностей, для опанування мудрості, то воно є незрозумілим і спотвореним. При цьому він вважав, що ідеальним може бути тільки те суспільство, яке забезпечує людині реалізацію творчих здібностей, насамперед шляхом освіти і самопізнання. І далі: найвищою і пріоритетною (за словами філософа, «верховною» наукою) він вважав науку про людину. У ній відводилося важливе місце і знанням з історії людських цивілізацій, суспільного устрою, адже історія – шлях до мудрості [5, 136].

Солідна часова дистанція дала змогу науковцям глибше пізнати сутність його історичних поглядів, зокрема відзначити, що філософ оспівував образ римської богині мудрості Мінерви, визнаючи універсальність людського розуму. Вся його система поглядів, орієнтуючись на людину всіх століть, усіх прошарків та культур ґрунтується на теорії «трьох світів» та «двох натур», проникнута раціоналістичними засадами, ідеєю всевітнього розуму, вбачала в ньому духовне підґрунтя науки і освіти, рушія людського життя [5,

136]. Одночасно Г. Сковорода закликав людину увійти в себе, пізнати свою суть, а не тінь, пізнати вічне в собі, не спочивати на лаврах досягнень, а безперервно працювати для того, щоб увінчати земне й дочасне – вічним нетлінним щастям. Згідно його внутрішнього переконання, людина може пізнати всесвітній розум тільки на шляху опанування Біблії як носія закону Божого, що є категорією вічності. Філософ висловлює глибокі думки про обмеженість історичного й людського пізнання, коли зазначає, що всі людські перекази, в тому числі й історичні, є лише «тінь», відображення закону Божого, тобто «Премудрості».

Мислитель також визначив основне філософське питання, пов'язане не лише відношенням Буття і Свідомості, але й з питанням походження людини, її сутності. Висловлюючи Богові щире вдячність за обдарування кожної людини ласками здібностей (талентів), Г. Сковорода орієнтував нас на філософію «серця», яке розглядалося джерелом добра, життя, істини і свободи. Філософ вів мову про «оригінальну» духовність, осяяну та нагороджену ласкою Творця, а не ту, яку людина набуває під час життя та навчання від «духовних подвижників, проповідників», історичних і культурологічних впливів, а також від філософів, мислителів та отців церкви. Це досить рельєфно вирізняло погляди Г. Сковороди від багатьох його сучасників.

При цьому він поцінував славі традиції предків, індивідуальний внесок у скарбницю суспільства, прославляв морально-етичні ідеали, висловлюючи зокрема похвалу «отцю вольності» Б. Хмельницькому: «Будь славен во век, о муже избранне // Вольности, отче, герою Богдане». Мислитель також приділяв увагу значенню історії як могутнього засобу формування духовності особи. В другій половині XVIII ст. посилено вивчалися різні аспекти політичної історії козаччини, стали популярними дослідження статистики, географії, побуту України. Потужним осередком культурного життя в Україні залишалася Києво-Могилянська академія, де, поряд з іншими предметами, значну увагу приділяли світової і вітчизняній історії. Серед її вихованців були такі історики, як Г. Граб'янка, М. Ханенко, П. Симоновський, Я. Маркович, М. Бантиш-Каменський, В. Рубан, П. Гулак-Артемовський та ін.

Так, наприкінці XVIII ст. Я. Маркович написав «Записки о Малороссии», які характеризуються як спроба написання повної наукової «громадянської історії» України. Її поява поставила українську історіографію на один рівень з європейською історичною наукою, з притаманними їй просвітницькими ідеалами науковості та стандартами історіографічної практики. Загалом українська історіографія XVIII ст. являла собою сплав національної культурної традиції, козацько-старшинського історіописання із новітніми ідейними впливами Росії та Європи у сфері історії, філософії та природознавства [1, 186, 203]. Українським інтелектуалам другої половини XVIII ст. був відомий і світлодайний характер філософської думки Г. Сковороди, у творчості якого природно поєднувалися елементи академічної старокиївської вченості, барокового світогляду та новітні просвітницькі ідеї в алегорично-емблематичному зображенні.

Отже, науковий світогляд Г. Сковороди зробив помітний вплив на суспільну свідомість, на розвиток української історичної думки, оскільки він творив і навчав українців, був нерозривно зв'язаний з Україною та її історією, залишився взірцем служіння своєму народові. З іменем Г. Сковороди та його послідовників співвідноситься й етико-гуманістичний напрям української історико-філософської думки.

1. Колесник І.І. *Українська історіографія (XVIII – початок ХХ ст.)*. – К., 2000.
2. Редько М. *Світогляд Г. Сковороди*. – К., 1967.
3. Ушаков Л. *Григорій Сковорода: Семінарії*. – Х., 2004.
4. Марченко М. *Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.)*. – К., 1959.
5. Калакура Я.С. *Українська історіографія: Курс лекцій*. – К., 2004.
6. Дорошенко Д.І. *Історія України: в 2 т. – Т. 1*. – К., 1991.

Goculyak V.V. The development of the historical knowledge in the second half of the XVIII century and Hryhoriy Skovoroda. The state of historical knowledge in Ukraine in the second half of the XVIII century is analyzed in the article. The special attention is dedicated to the analysis of philosophical studies by H. Skovoroda.

Key words: historical knowledge, Ukrainian historical idea, Ukrainian historiography, H. Skovoroda

К. С. Мацелюх

ВОЛИНЬ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ПЕТРА АБРАМОВИЧА

У статті проаналізовано наукові дослідження Волині у працях П. Абрамовича, здійснено класифікацію основних напрямів його дослідницької діяльності.

Ключові слова: П. Абрамович, наукові дослідження, Волинь, Волинський державний науково-дослідний музей

Петро Никандрович Абрамович – волинський краєзнавець, діалектолог, етнограф, педагог і громадський діяч першої половини ХХ ст. Народившись на Волині, він усе життя присвятив дослідженню рідного краю, його історії, культури та традицій. Під час огляду надбань радянської та сучасної історіографії, ми виявили відсутність ґрунтовних праць, що досліджували б науковий доробок вченого. У радянський період дослідження робіт краєзнавця було заборонене, оскільки сам автор був репресований, а сучасники аналізують наукову спадщину П. Абрамовича доволі поверхово. Одними з перших звернули увагу на його науковий доробок волинські історики та краєзнавці Л. Гарбузова [1], М. Костриця [2], С. Міщук [3], Є. Меламед [4] та І. Ярмошик [5]. Хоча це, як правило, побіжні згадки про дослідника та його рукописні праці, що зберігаються у фондах Держархіву Житомирської обл. Виходячи з цього, метою статті є вивчення наукового доробку П. Абрамовича.

Майбутній науковець народився на Волині, в сім'ї православного дяка-вчителя, здобув освіту в православних освітніх закладах, а згодом був направлений на навчання до Петербурзької духовної академії та Санкт-Петербурзького археологічного інституту. Закінчивши навчання, розпочав вчителювати, а 1907 р. отримав посаду викладача словесності Волинської духовної семінарії в Житомирі [6, 133]. Саме з цього часу П. Абрамович захопився дослідженням Волині та Житомира зокрема. Згодом краєзнавець написав: «Перебуваючи на Волині під впливом оточення, яке давало мене в безпосередні зв'язки з науковими установами Житомира і за порадами деяких співробітників ВУАН я почав велику роботу над історичним минулим Житомира, Житомирського староства. Це був осередок, у якому на протязі деякого часу, йшло досить напружене життя» [7, 5].

Протягом всього життя П. Абрамович досліджував Волинь, працюючи за різноманітними напрямками: літературознавство, діалектологія, етнографія, бібліографія, краєзнавство й історія. Навіть покинувши рідний край, у 1930 р., через переслідування національно-свідомої інтелігенції, він продовжив роботу над аналізом історичного минулого Волині.